

Eski o'zbek adabiy tili manbalari va ularning til xususiyatlari

Yoqub Siddiqovich Saidov
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu ishda eski o'zbek adabiy tili davriga oid muhim yozma manbalar, ularning tarixiy, madaniy va tilshunoslik nuqtayi nazaridan ahamiyati o'rganiladi. Asosan XIV-XVI asrlarda yaratilgan adabiy asarlar, tarixiy hujjatlar, diniy-ta'limiy risolalar va tarjimalar eski o'zbek adabiy tilining boy va murakkab tuzilmasini aks ettiradi. Ishda ushbu manbalar - Navoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy, Darvesh Ali Changi, Xondamir, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi adib va tarixchilarning asarlari asosiy o'rinda tahlil qilinadi. Manbalarning fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlari yoritiladi, ularning turkiy asosda shakllanganligi, biroq fors-tojik va arab tillaridan kirib kelgan unsurlar bilan boyiganligi ta'kidlanadi. Ishda shuningdek, yozma manbalardagi stilistik vositalar, so'z boyligi va uslubiy shakllanish jarayoni ham ilmiy asosda ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: etnik birlik, etnonim, turkiy til, jonli so'zlashuv tili, lahjaviy xususiyatlar, adabiy til, badiiy uslub

Sources of the old Uzbekistan literary language and their language features

Yaqub Siddiqovich Saidov
Bukhara State University

Abstract: This work studies important written sources of the period of the old Uzbek literary language, their significance from a historical, cultural and linguistic point of view. Literary works, historical documents, religious and educational treatises and translations created mainly in the 14th-16th centuries reflect the rich and complex structure of the old Uzbek literary language. The work analyzes the works of such writers and historians as Navoi, Lutfi, Sakkoki, Atoi, Darvesh Ali Changi, Khondamir, Zahiriddin Muhammad Babur. The phonetic, morphological, syntactic and lexical features of the sources are highlighted, it is emphasized that they were formed on a Turkic basis, but enriched with elements from Persian-Tajik and Arabic languages. The work also examines stylistic means, vocabulary and the process of stylistic formation in written sources on a scientific basis.

Keywords: ethnic unity, ethnonym, Turkic language, living spoken language, dialectal features, literary language, artistic style

XIV asrning ikkinchi yarmidan XIX asr oxirlarigacha mavjud bo'lgan yozma kitobiy til eski o'zbek adabiy tili nomi bilan yuritiladi. O'rta asr turkiy adabiy tillari tarixidagi eng katta va ahamiyatli davr eski o'zbek tili davridir. Ushbu til eski turkiy tilning adabiy-lisoniy an'analari ta'siri ostida shakllandi va o'zbek elatining umumxalq adabiy tili sifatida amalda bo'ldi. O'zbeklar alohida etnik birlik (elat) siftida dastlab O'rta Osiyoning markaziy viloyatlari - Movarounnahr, Xorazm, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalarida shakllangan. O'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududida qadimdan o'troq yashab, sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan mahalliy sug'diylar, baxtariylar, xorazmiylar, farg'onaliklar, yarim chorvador qang'lilar, ko'chmanchi sakmassaget kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo'ylaridan turli davrlarda Movarounnahrga kirib kelgan etnik komponentlar ham o'zbeklar etnogenezida ishtirok etganligi tarixdan ma'lum [6, 108].

Ma'lumki, elatning shakllanishida til muhim ahamiyatga ega. O'zbeklar alohida etnik birlik (elat) bo'lib shakllangan davrda shu elat kishilariga xos umumiy til ham yuzaga kelgan. Agar o'zbek ajdodlarini alohida etnik birlik (elat) bo'lib shakllanish davrini IX-X asrlar deb tushunsak, uning elat tili ham shu asrlar ichida shakllangan bo'lishi mumkin [5, 71].

O'zbek etnonimining kelib chiqishi bo'yicha fanda aniq to'xtamli fikrga kelingan emas. Ayrim mualliflar Dashti Qipchoqda ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalarining bir qismi o'zlarini erkin tutganliklari sababli «o'zbek», ya'ni «o'z-o'ziga bek» deb atagan desalar, boshqalar «o'zbek» etnonimini Oltin O'rda xoni O'zbekxon nomi bilan bog'laydi, boshqa yana bir guruh olimlar esa o'zbek nomi Oq O'rda (Dashti Qipchoqning sharqiy qismi)da ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalariga taalluqli bo'lgan degan fikrni bildiradilar.

Qoraxoniylar davrida Movarounnahr va Xorazmda siyosiy hokimiyat turkiy sulolalarga o'tishi munosabati bilan o'zbek xalqi etnogenezining yaquniy bosqichi boshlandi. G'arbiy Qoraxoniylar davlati doirasida hozirgi o'zbeklarga xos turkiy etnos qaror topdi. Mazkur davrda o'zbek xalqiga xos elatni belgilovchi hudud, til, madaniyat, tarixiy qismatining umumiyligi, etnik o'zlikni anglash, etnosning uyushqoqligi ma'lum bir davlat doirasida bo'lishi, din umumiyligi va bir qancha shu kabi boshqa etnik alomatlar shakllandi. Bu davrda o'zbeklarning umum elat tili qaror topdi. Movarounnahr va unga tutashgan mintaqalarda yashovchi turkiyzabon aholi: qarluq, chigil, yag'mo, tuxsi, xalach, arg'in, o'g'uz, qipchoq, uz, qang'li singari urug'lar o'zlarini bir xalq sifatida anglay boshlaganlar. XI-XII asrning birinchi yarmida o'zbeklar xalq sifatida shakllangan [6, 109].

Amir Temur va temuriylar davrida yuz bergan yuksak iqtisodiy va madaniy taraqqiyot natijasida Movarounnahrdagi adabiy til takomillashdi. Ilmiy asarlarda ushbu

davr tiliga nisbatan «turkiy», «chigʻatoy tili», «Oʻrta Osiyo turkiy adabiy tili» terminlari qoʻllaniladi. Nazarda tutilgan davr oʻzbek adiblari oʻz tillarini *turkiy til* deb nomlaganlar. Eski oʻzbek adabiy tili qadimgi va eski turkiy tilning bevosita davomi va hozirgi oʻzbek adabiy tilining asosi hisoblanadi. Hozirgi oʻzbek adabiy tili mazkur til zaminida yuzaga keldi va taraqqiy etdi [1, 59].

Eski oʻzbek tilining muhim xususiyatlaridan biri shuki, bu davrda yaratilgan asarlar tilida arabcha, forsha soʻz va iboralar koʻp miqdorda qoʻllanildi. Shu va boshqa sabablarga koʻra kitobiy til bilan jonli til oʻrtasida katta tafovut yuzaga keldi. Bulardan tashqari, lahja xususiyatlari ham hududlar boʻyicha keskin farq qilgan. Bunday xususiyatlar adabiy asarlarda oʻz aksini topdi. Movarounnahrda yozilgan adabiy asarlar tili bilan Xorazmda yozilgan adabiy asarlar tili oʻrtasida maʼlum lahjaviy farqlar sezilib turadi.

Keyingi asrlar, yaʼni XV-XVI asrlarda yaratilgan, chunonchi, Alisher Navoiy va Bobur asarlarida qarluq, oʻgʻuz va qipchoq lahjalarining xususiyatlari aralash holda qoʻllangan. Eski oʻzbek tilining ilk shakllanish davrida yaratilgan badiiy asarlar tilida lahjaviy xususiyatlar yaqqol aks etgan boʻlsa, keyinchalik esa bunday lahjaviy xususiyatlar aralashib ketdi. Yagona va umumiy adabiy til shakllanish jarayoni boshlandi, tilning barqarorlashgan meʼyorlari yuzaga keldi [2].

Alisher Navoiy, shubhasiz, eski oʻzbek adabiy tilini eng yuqori pogʻonaga koʻtardi. Uning badiiy-ilmiy asarlari asosida eski oʻzbek adabiy tili mislsiz darajada taraqqiy etdi. Adib oʻzining nazmiy va nasriy asarlari bilan bu tilni kamolotga etkazdi, uni davlat tili maqomi darajasiga olib chiqishga, uning ijtimoiy-siyosiy huquqlarini har tomonlama himoya qilishga harakat qildi.

Alisher Navoiydan keyin ijod etgan Boburning nasriy «Boburnoma» asarida eski oʻzbek adabiy tili ancha soddalashtirildi, jonli soʻzlashuv tiliga mumkin qadar yaqinlashtirildi. Bunday xususiyatni Alisher Navoiydan keyin ijod etgan deyarli barcha adiblarning nasriy asarlarida kuzatish mumkin. Nasriy asarlar tilini xalq jonli soʻzlashuv tiliga yaqinlashtirish, u asosida yaratish tamoyili amalda boʻldi. Nazmiy asarlarda esa eski oʻzbek adabiy tili anʼanalari, xususan, Alisher Navoiy sheʼriy asarlari tili meʼyorlari davom etdi.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib nasriy asarlarga emas, nazmiy asarlar tili ham jonli tilga yaqinlashdi. Muqimiy, Furqat, Zavqiy va boshqalar shoirlarning asarlari ana shular jumlasidandir. Ayni shu davr, yaʼni XIX asr oxiri XX asr boshlari eski oʻzbek adabiy tilidan hozirgi oʻzbek adabiy tiliga oʻtish bosqichi hisoblanadi [6, 219].

Eʼtiborga sazovor yeri shundaki, oʻrta asrlarda eski oʻzbek tili («chigʻatoy turkiysi») Oʻrta Osiyodagi barcha turkiy xalqlar uchun umumiy adabiy til sifatida xizmat qildi. Temuriylar davrida takomillashib, yuksak bosqichga erishgan eski oʻzbek adabiy tilining anʼanalari Oʻrta Osiyo turkiy xalqlari orasida uzoq davom etdi. Turli oʻlkalarda - kerak Qashqarda, kerak Hirot, Yazd yoki Samarqandda boʻlsin yashab ijod

etgan adabiyot ahlining asarlari bir-biriga tushunarli tilda ekanligining boisi ham shunda. O'zbek tili tarixida ushbu an'analar XX asr boshlariga qadar saqlanib qoldi¹.

Aytilganidek, eski o'zbek adabiy tili qadimgi va eski turkiy til davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tili an'analari ta'sirida shakllandi. Bu til uzoq tarixiy davr mobaynida amalda bo'ldi. Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Gadoyi, Yaqiniy ("O'q va Yoy munozarasi" nomli nasriy asari muallifi), Amiriy ("Dahnoma" va "Bang va Chog'ir arasinda munozar" asarlari muallifi), Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari ulug' allomalar o'zlarining o'lmas asarlari bilan eski o'zbek tilini yuksak bosqichga ko'tardilar, uning keyingi takomil yo'lini belgilab berdilar.

Ulardan keyin, ya'ni XVI asrda ijod etgan Muhammad Solih "Shayboniynoma" nomli katta hajmli she'riy badiiy-tarixiy asari, Majlisiy "Qissai Sayfulmuluk" nomli dostoni, Hoja "Miftahul-adl" (Adolat kaliti), "Gulzor" nomli ahloqiy-ta'limiy prozaik asarlari, XVII-XIX asrlarda ijod etgan Turdi va Mashrab g'azallari, Abulg'azi Bahodirxon "Shajarai tarokima" va "Shajarai turk" kabi tarixiy asarlari, Munis "Munisul-ushshaq" atalmish devoni, Ogahiy "Tavizul-oshiqin" nomli devoni va "Firdavsul-iqbol" nomli tarixiy asari, Gulxaniy "Zarbulmasal" asari bilan eski o'zbek adabiy tili taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saidov Y. O'zbek adabiy tili tarixi (Darslik).-Buxoro: Durdona, 2021. -407 b.
2. Saidov Y. Eski o'zbek yodnomalari tili va uslubi. (O'quv qo'llanma). Moldova EuropeGlobe: Edit, 2021. -71 b.
3. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. -Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006.
4. Содиқов Қ. Тарихий лексикография / Ўқув қўлланма. -Т.: Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2012.
5. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т.: Шарқ, 2001.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. -Т.: ЎзМЭ, 2006. -12-том. -Б. 108.

¹ Содиқов Қ. Тарихий лексикография / Ўқув қўлланма. -Т.: Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2012. -Б. 39.